

MISCELLANEA

Sudár Balázs

Szolnok Evlia cselebi leírásában*

Szolnok törökkora iránt az utóbbi időben fellendült az érdeklődés. Köszönhető ez elsősorban a Tisza 2003. évi alacsony vízállásának, amely láthatóvá tette a török híd maradványait, valamint Kertész Róbert régésznek, aki a híd kérdésétől megihletve jó néhány tanulmányt szentelt már a korszaknak.¹ Minthogy a város oszmán időszakának egyik legjobb, de mindenképpen legátfogóbb leírása a jeles török utazó, Evlia cselebi munkája, úgy vélem érdemes a szöveget újra lefordítani,² és török művelődéstörténeti szempontból, valamint Evlia útleírásának a tükrében értelmezni.

Evlia mindössze egyszer, 1665 tavaszán fordult meg a Tisza parti városban: Gürdzsi Mehmed budai pasa megbízásából szemlélte meg az Alföld várait. Hatvan felől érkezett és Csongrádon át Gyulára tartott, Szolnokon mindössze három napig tartózkodott. Leírása viszonylag rövidre és szegényesre sikeredett, mindemellett követi a szokásos modellt: először a város nevének etimológiájával foglalkozik, utána egy rövid történeti összefoglalót nyújt, majd Szolnok helyét határozza meg az oszmán közigazgatási rendszerben, illetve bemutatja a várat és a várost. Ezt bevett módon a „sétahelyek” ismertetése, majd a helyi jellegzetességek és a meglátogatásra érdemes zarándokhelyek említése zárja. (A leírás rövidegét mutatja, hogy e tételek nem önálló fejezetcímek alatt szerepelnek, mint a nagyobb városok esetében.) Az alábbiakban az egyes témák leírását és az azokkal kapcsolatos problémákat vesszük sorra.

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.1.111>

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Kertész Róbert–Morgós András–Nagy Dénes–Szántó Zsuzsanna, Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében. In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Szerk. Gömöri János. Sopron, 2007, 145–178; Kertész Róbert–Bana Zsolt, Régészeti kalandozások a város múltjában (11–18. század). In: *Szolnok könyve – fejezetek a város történelméből*. Szerk. M. Román Béla–Pókász Endre–Szutorisz–Szügyi Csongor–Tápasztó Ildikó–V. Szász József. Szolnok, 2010, 60–86; Kertész Róbert, Fejezetek a török kori Szolnok kutatástörténetéhez és egy újabb azonosított objektum: a vesztőhely. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 16 (2012) 40–64; Kertész Róbert–Sudár Balázs–Bana Zsolt–Kómár Mihály, Egy elfeledett muszlim imahely: a szolnoki Szulejmán szultán-dzsámi. *Műemlékvédelem* 56 (2012) 110–125.

² A korábbi fordítást Karácson Imre készítette meglehetősen mostoha körülmények között: alig volt ideje munkáját befejezni, javítgatásra, utólagos pontosításokra pedig végképpen nem volt módja. Vö. Fodor Pál, Evlia Cselebi útleírásai. *Keletkutatás* 1990. ősz, 37–56. Mindennek következtében az általa közzé tett szöveg némiképp elnagyolt, több helyen hiányos vagy rövidített.

Szolnok nevének etimológiája

Evliya széleskörű érdeklődése a nyelvekre és a nyelvi jelenségekre is kiterjedt. A bejárt területeken – főleg praktikus szempontokat követve – rendre lejegyzett néhány alapvetőnek tekintett szót, jellegzetes mondatot, és felsorolta a számokat.³ Kedvvel bíbelődött a földrajzi nevek etimológiáival is, hiszen – vélte helyesen – amikor adták, a név még jelentett valamit. Szolnok esetében magyar megfelelőt persze nem nyújthatott, minthogy azt már a 17. században sem értette senki. Ezért az ennek szánt helyet üresen hagyta, mint sok más esetben is. Hozzátehetjük: a név eredete máig nem tisztázott. Sokáig a szláv *szol* 'só' szót tekintették a kiindulási pontnak (így Szolnok nevének értelme 'sós, sóval foglalkozó' lenne), ezt azonban – történeti és nyelvészeti okokból – mára elvetette a kutatás. A későbbiekben a magyar *szó* szóból indultak ki, a név jelentése így 'szószóló, szónok' lenne. E nevet viselte volna a vár első ispánja, s róla kapta volna a település a nevét.⁴ Szolnok ispánról Evliya persze nem hallhatott, jobb híján kerekített hát egy népetimológiát. A törökök a város nevét hangátvétellel Szonlok/Szonlik (esetleg Szonluk) formában is használták, amelyben nyelvérzékük a *-luk* ellátottságképzőt vélte felismerni. Így a név „szonnal ellátott”-at jelentene. (A *szon* törökül 'vég'-et jelent.) Evliya szerint azonban ez torzulás, romlott kiejtés, mert kitűnő pékárúja miatt a város nevének Szomunluknak kellene lennie, azaz „cipós”-nak (*szomun* 'cipó'). Ezzel „csak” az a baj, hogy a Szomluk alak oszmán forrásokból nem adatolható, ezért gyaníthatjuk, hogy a konstrukciót utazónk maga alkotta, s nem egy széles körben elterjedt elgondolást jegyzett le. A folyamat ellentétes: a törökös Szonluk alakból képezte a Szomunlukot, köztes állomásként pedig megjelölte a – nem létező – Szomlukot. A helyi törökség nagy valószínűséggel tehát városa neve kapcsán sohasem gondolt a cipóra, legföljebb a végre.

A történelmi múlt

Evliya szokása szerint felvázolja a város történetét is. Megemlíti az alapítót, majd a török foglalás és a hódoltságkor rövid ismertetése következik. Mielőtt a részletekre rátérnénk, érdemes megjegyeznünk, hogy Evliya nem történetíró. Számára a települések bemutatása során a múlt felidézése egyfajta színes érde-

³ Halasi-Kun Tibor, Evliya Çelebi as Linguist. *Harvard Ukrainian Studies* 3–4 (1979–80) 376–382; Robert Dankoff, *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge MA., 1991; Christiane Bulut, Evliya Çelebi as a Linguist and Dialectologist: Seventeenth Century East Anatolian and Azeri Turkic Dialects. In: *Evliya Çelebi ve Seyahatname*. Yayına haz. Nuran Tezcan–Kadir Atlansoy. Gazimagusa, 2002, 49–63.

⁴ Melich János, Szolnok. *Magyar Nyelv* 22 (1926) 326–336; Pais Dezső, A -nok, -nök és a -zat, -zet képzők. *Magyar Nyelv* 54 (1958) 479.

kesség, amely bizonyára felkelti az olvasók érdeklődését, csakúgy, mint a mai bedekkerrek többségében. Nem szabad tehát történelmi szempontból sokat várunk ezektől a szövegektől, amelyek nem tartoznak Evlia művének legértékesebb részei közé. Mégis érdemes megismerkednünk velük, mert sokat elárulnak arról, hogy miféle képzetek uralkodhattak az oszmánok fejében a meghódított területekről.

Az első mondat máris enigmatikus: „Építetöje, Öreg László király Közép-Magyarországgal szemben magyar földön emeltette ezt a várat.” Az *Utazások könyvében* több László királyról is olvashatunk. Egyikük egyértelműen a Mohácsnál elesett II. Lajos király apja, azaz II. Ulászló. Másfelől – valószínűleg tőle elkülönítendően – utazónk jelzőkkel illet egy másik Lászlót, aki hol „öreg”, hol „nagy”, hol pedig „Mihádi” melléknévvel szerepel. Rőla azt is megtudjuk, hogy „Menücese fia közül nagybán Ezsder fiának a fia”, ami annyit jelent, hogy az Evlia által emlegetett, perzsa származású „honfoglaló hercegek” egyikének a leszármazottja.⁵ Továbbá azt is olvashatjuk, hogy Tatán helyezték örök nyugalomra.⁶ Ő alapította (vagy építette ki) Szamosújvár és Esztergom várát, s esetleg az ő nevéhez fűződik az al-dunai Bökény (Evlíanál Vukin, szerbül Bukin, ma Mladenovo) is.⁷ (Jelzők nélkül említett László király alapította Várpalotát, Hainburgot és Pozsonyt.⁸) Más eseményeket nem említ Evlia Öreg Lászlóval kapcsolatban, akinek a személye így meghatározhatatlan, s nagy valószínűséggel afféle „joker” volt Evlia kezében, ha számára ismeretlen városalapítót akart megnevezni.

Nem kevésbé rejtélyes az Orta Madzsar 'Közép-Magyar[ország]' kifejezés sem, amelyet kényelmes volna Felső-Magyarországgal, azaz a Magyar Királyság keleti vármegyéivel azonosítani, a helyzet azonban nem ennyire egyszerű. Evlia e területen említi Husztot, Kassát, Szendrőt (Borsod megye), Drégelyt, Füleket, az Újvár környéki Zsebelt, Sárospatakot, Tokajt és Debrecent is, sőt szerinte mintha egy időben Szeged is hozzá tartozott volna.⁹ Megtudjuk továbbá, hogy ura a „sánta (*topal*) palatinus”, aki báni, hercegi vagy királyi ranggal bír.¹⁰ A bizonytalanság érthető, Evlia nem igazodott ki világosan a Habsburgok összetett államának jogrendszerében. Mindenesetre itt eléggé vilá-

⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. 6. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 159. (A továbbiakban Evliyâ, VI.) Evlia magyar östörténetről alkotott nézeteiről ld. Sudár Balázs, *Evliya Cselebi és a magyar östörténet*. In: *Kőrösi Csoma Sándor és az Út*. Szerk. Gazda József–Szabó Etelka. Kovászna, 2010, 172–178.

⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. 7. Kitap. Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003, 25. (A továbbiakban: Evliyâ, VII.)

⁷ Evliyâ, VI, 11, 159; VII, 58.

⁸ Evliyâ, VII, 27, 87, 130.

⁹ Evliyâ, VI, 21, 127, 215, 232, 235; VII, 62, 67, 71, 72, 141, 157, 159, 164.

¹⁰ Evliyâ, VI, 41; VII, 141.

gosan a magyar nádorról van szó, akiről egyébként az utazó is állítja, hogy a Habsburg császár alattvalója, s Közép-Magyarország is Habsburg uralom alatt áll.¹¹ Ebben a minőségében élesen elválasztandó a tőle elkülönülő és időnként ellenséges Erdélytől. A határ – legalábbis Namény tájékán – Evlia szerint a Tisza.¹² Mindebből az következik, hogy a nevezett „állam” a Magyar Királysággal lenne azonosítható, csakhogy a Dunántúl esetében sohasem találkozunk ezen elnevezéssel. Összességében tehát inkább a teljes Felvidék, a korabeli Felső- és Alsó-Magyarország értendő alatta. Az Orta Madzsar kifejezés régóta ismert volt már a török politikában, többször felmerült egy ilyen nevű, felső-magyarországi állam létrehozásának ötlete, erre azonban majd csak az 1680-as években, Thököly Imre vezetésével került sor.¹³ Evlia utazásai idején a fogalom meglehetősen elmosódottan élhetett, de utazónk a későbbiekben valószínűleg hallott valamit a megvalósult királyságról is.

Úgy tűnik, hogy Evlia a terület lakosságának elnevezésére a kuruc (*kurusz*) kifejezést használja, urát egyszer kuruc palatinusznak nevezi¹⁴ – ugyanakkor a kuruc tartomány (*vilájet-i kurusz*) mégsem mindig azonos Közép-Magyarországgal. E névhasználat azért is érdekes, mert a kuruc szó csak az 1670-es évektől ismert, ami szintén arra utal, hogy Evlia a későbbiekben is figyelemmel kísérte a hódoltsági eseményeket.¹⁵

Az Orta Madzsar vezetője, a „sánta palatinusz” Evlia kortársának tűnik, s ennek megfelelően az ő nagyapjához kapcsolódóan utazónk egy 1586-ban megtörtént eseményt is megemlíti. A hódoltsági utazások idején Wesselényi Ferenc töltötte be a nádori tisztséget (1655–1667), aki idős korára valóban szenvedett a köszvénytől. Az ő nagyapját szintén Wesselényi Ferencnek hívták (1540–1594), Báthori István mellett töltött be fontos feladatokat, és éppen az Evlia által megjelölt időszakban élt, ám 1578-ban valószínűleg már Lengyelországban tartózkodott, így aligha vett részt a hódoltsági eseményekben.

Mindennek tetejébe az sem érthető, hogy „Öreg László király” miért is építette Szolnokot az Orta Madzsarral szemben, amely elvileg éppen az ő uralma alatt állt. A történet oszmán időkkel foglalkozó fejezetei sem sokkal világosabbak. A foglalás elbeszélése többé-kevésbé megfelel egyéb ismereteinknek.

¹¹ Evliyâ, VI, 15.

¹² Evliyâ, VI, 17.

¹³ Blaskovics József, Az „orta Madzsar” (Orta Macar) és Erdély történetére vonatkozó török okiratok I. Rákóczi György fejedelem korából. *Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve* 6 (1990) 259–301; Varga J. János, I. Rákóczi György és az „Orta Madzsar”. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000, II, 247–258; Uő: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002, 415–422.

¹⁴ Evliyâ, VI, 20.

¹⁵ Evliyâ, VII, 155. A kuruc névhez ld. Vass Előd: Az egri pasák levelei az első kuruc mozgalomról (1671–1683). *Az Egri Vár Híradója* 13–14 (1977) 5–19.

Szolnokot valóban Hádım Ali budai pasa és Kara Ahmed pasa másodvezír csapatai foglalták el 1552-ben: az ostrom augusztus 22-től szeptember 4-ig tartott. Először Ali érkezett meg a végvidéki hadakkal, de – Istvánffy szerint – a zárlat felállításán túl más eredményt nem ért el. Nyolc nappal később jött meg Ahmed pasa, serege nagyságának láttára a várórség valóban futni kezdett „ugyanazon étszaka, aki melyre lehetett, mind hajókon, amelyeket kaphatnak vala, s mind általúszván az folyóvizeken szaladni kezdének.”¹⁶ Másnap a törökök a lényegében üres várat birtokba vették. Nyáry Lőrinc várkapitányt a várban fogták el – szemben Evlia és a török krónikák állításaival. Utazónk leírása meglehetősen pontosan követi Ibrahim Pecsevı krónikáját, amelyet máskor is felhasznált. Pecsevı szövege viszont egyértelműen az eseményekkel egy időben alkotó Dzselszázáde Musztafa munkája nyomán készült.¹⁷

Ezzel szemben a folytatás egyértelműen tévedés: Szolnokot nem foglalták vissza a keresztények 1578-ban, s nem szerezték meg a törökök újra 1596-ban. Nem világos, hogy Evlia mit érthetett félre: ismereteink szerint 1578-ban a keresztények semmilyen várat nem vettek be, s bár 1596-ban a környékbeli Hatvant, Szentmiklóst, Szarvast és Békést a szultáni hadak valóban visszafoglalták, az el nem esett Szolnokot értelemszerűen nem ostromolták. Szolnoknak az előző évben 1595-ben kellett komoly ostromot kiállnia keresztény részről, de török kézen maradt.¹⁸ 1596-ban pedig a szultáni sereg felvonulásának egyik állomása és egyben tiszai átkelőhelye volt.¹⁹ Talán a település közjogi helyzetének változása zavarhatta meg utazónkat: Szolnok a hódoltság kezdeti időszakában a budai tartományhoz tartozott, Eger bevétele után azonban az újonnan felállított vilájethez sorolták.

A történeti múlt vázolója tehát súlyos tévedésektől hemzseg, bár helyes információkat is tartalmaz. Minden bizonnyal Evlia szokásos írói módszerének eredményeképpen jött létre: az összegyűjtött adatokat a szerző saját elgondolásaira, logikájára támaszkodva egészítette ki, kerekítette egységes történetté, gyakran nem túlságosan szerencsésen.²⁰

¹⁶ Istvánffy Miklós, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. S. a. r. Benits Péter. II. Budapest, 2003, 204–206.

¹⁷ Peçevî, İbrahim, *Târih*. İstanbul, 1866, I, 295; Török történetírók. II. Budapest, 1896, 271.

¹⁸ Tóth Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, 177, 196.

¹⁹ Peçevî, *i. m.*, 192.

²⁰ Lásd e módszer elemzését a Szent Korona története esetében! Sudár Balázs, Egy török utazó a magyar Szent Koronáról. *Történelmi Szemle* 54/1 (2012) 17–36.

A közjogi helyzet

Evlia jól tudja, hogy Szolnok Eger alá tartozik, s ennek megfelelően ismerteti a bég jövedelmeit, a javadalombirtokok számát és a szandzsák hadseregének méretét is. Az adatokat sajnos nem tudjuk ellenőrizni, mivel a rendelkezésünkre álló információk jóval korábbiak, még a tizenöt éves háború előttről valók. A számok mindenesetre nem tűnnek irreálisnak – ahogy más esetekben sem –, s Evliának mint a tartományi katonaság felülvizsgálójának minden lehetősége adva volt a valós adatok megszerzésére. A leírás egyébként meglehetősen visszafogottnak tűnik, például *kethüdájeri* – azaz a portai lovasság vezetője – nincs a várban.²¹ Nem tűnik túlzásnak az 500 várvédő katona és az itt állomásozó janicsárság említése sem.²² A helyi értelmiséget, illetve az iszlám vallását a *sejhüliszlám*, a *nakibü'l-esráf* és a kádi hármasa képviselte. A bíró jelenlétén nincs csodálkoznivaló, 150 akcsés napi jövedelme kollégáihoz képest nem tűnik soknak, az egri tartomány két másik régi szandzsákjában, Hatvanban és Szegeden is ennyit kaptak a bírák. A *nakibü'l-esráf* Mohamed próféta leszármazottainak az ügyeit intézte: az ő jelenlétüket az iszlám világban nagyon komolyan vették, külön listák tartották őket számon, és leszármazásukról igazolással bírtak. Az ügyeikkel foglalkozó ügyintézők, a *nakibok* minden nagyobb településen jelen voltak, a hódoltságban is akadt belőlük vagy két tucat. (Az egri tartományban Egerben, Bácscon és Szegeden említi őket Evlia, Titelben pedig egy *nakib*-helyettes működött. Érdekes, hogy utazónk határozottan állítja, hogy Hatvanban nem volt ilyen tisztségviselő.) Az hogy Szolnokon is szükség volt a szolgálatukra, kijelöli a város helyét a térség jelentősebb települései között. Nem teljesen egyértelmű, hogy a *sejhüliszlám* mit is jelent ebben az esetben: így nevezték azokat a magasan képzett vallástudósokat, akik útmutatással szolgáltak a bíróknak bonyolultabb jogi kérdésekben. „Hivatalosan” teljesítettek szolgálatot, a hódoltságból azonban csak Budáról és Belgrádból van róluk tudomásunk. Elképzelhető, hogy Evlia csak általánosságban, jogtudós értelemben használja a kifejezést, mindenesetre szintén a város rangját mutatja, hogy ténykedett benne ilyen jogtudor is. (Az egri vilájetben Egerben, Bácscon és Szegeden igen, míg Hatvanban nem működött *sejhüliszlám*, legalábbis Evlia szerint.)

A többi méltóság – piacfelügyelő, vojvoda, vámfelügyelő – jelenléte nem különösebben meglepő, a szandzsák, illetve a város napi ügymenetének bonyolítói voltak ők, éppúgy, mint a tartomány hét-nyolc másik településén is. Figyelemre talán az építész személye méltó: egyelőre nem tudjuk, hogy ők milyen

²¹ Evlia *kethüdájeri* tisztséget a másik két régi szandzsák-központban, Hatvanban és Szegeden sem jelez, volt viszont szerinte Bácscon, amely ekkoriban a szegedi szandzsák tényleges központjának számított. Evliyâ, VII, 61, 139, 142.

²² Egri és budai janicsárokat említi még utazónk Bácscon, Szegeden, Baján, Szabadkán, Csongrádon, Kobilán (magyar neve Kabol, ma Kobilj, Szerbiában), Titelben és Hatvanban is.

szervezettségi szinten, milyen rendszerességgel tevékenykedtek a hódoltságban, bár Evlia őket is említi egy sor településen.

A vár és a város leírása

Evlia nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy egy-egy település természeti környezetét ismertesse, s láttatni kívánta azt is, hogy a vár vagy város hogyan illeszkedik a tágabb földrajzi környezetbe. E leírásoknál – térképek híján – a folyókra támaszkodott, számos helyen újra és újra elismételte, hogy hol erednek, merre futnak, majd pedig hová ömlenek az egyes vízfolyások. Így tett a Tisza esetében is, az „információs csomag” sem Szolnoknál került először lejegyzésre.²³ Jól tudta például, hogy a Kárpátokban – nála Szicsan Szamur hegyei – ered, s hogy a hegység a Tisza és a Dnyeszter – török nevén a Turla – vízgyűjtőjét választja el. (Ez utóbbit is jól ismerte, hiszen 1657-ben a II. Rákóczi György ellen vezetett hadjáratnak személyesen is résztvevője volt.) A leírásoknak fontos részét alkotják a mellékfolyók is,²⁴ jelen esetben a Zagyva, amelyről azonban csak annyit tudunk meg, hogy Hatvanból érkezik Szolnokra. (Hatvan leírásánál pedig arról olvashatunk, hogy a szécsényi hegyekből – azaz a Cserhátból – ered.)²⁵

A térségben való elhelyezés mellett a folyók és vizek teszik ki az egyes települések leírásának a gerincét is. Szolnoknál két folyó található, ráadásul a település erősítése végett ezeket több árokkal összekötötték, nem csoda, hogy Evlia nem igazodott ki közöttük, ráadásul az égtájakkal is hadilábon állt: a Tisza sehogyan sem helyezhető K-re és É-ra a vártól, éppen ellenkezőleg: D-en folyt, és szerzőnk állításával ellentétben nem választotta el egymástól a várost és a várat: ezt a Zagyva egyik ága tette meg. A földrajzi helyzet tisztázására szolgáló vízrajzi leírás tehát minden igyekezet ellenére inkább csak fokozza a zavart.

Mindennek ellenére utazóink a város fő részeit jól ismerte: a vártól nyugatra feküdt a város, keletre pedig egy Zagyva-ágak közötti sziget, ahol a lakosság kertjei kaptak helyet. (E településrészek jól megfigyelhetőek a város közel egykorú látképein és térképein is.) Jól rögzítette a vár kapuit: egyik K-re, a sziget és a kertek felé, egy másik Ny-ra, a város irányába nyílt, a harmadik pedig (‘révkapu’) a Tiszához vezetett.

²³ Először: Evliyâ, VI, 17.

²⁴ Utazóink említi a Marost (Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasınının Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap.* Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001, 208, 209, 210; Evliyâ, 2003, 143. A továbbiakban: Evliyâ, V.), Fekete Köröst (Evliyâ, VII, 150.), Sebes Köröst (Evliyâ, VII, 152.) a Köröst (Evliyâ, V, 218; Evliyâ, VI, 11.), a Szamost (Evliyâ, VI, 12.), Batar néven talán a Bodrogot (Evliyâ, VI, 16.), a Tarnát (Evliyâ, VII, 62.), Makla néven az Eger patakot (Evliyâ, VII, 66.)

²⁵ Evliyâ, VII, 61.

Mindezen túl azonban a városleírás nagyon gyengére sikerült, az érdemi adatok sora hiányzik, az „Evlia féle úrlap” kitöltetlenül maradt. Ez általában akkor szokott előfordulni, ha nem volt ideje a megfelelő ismeretek begyűjtésére, mint például az 1664. évi hadjárat során Somogyban, amelyen lóhalálában vágtatott keresztül.²⁶ Szolnokon azonban három nap állt a rendelkezésére – ha hihetünk saját állításának –, ami pedig bőségesen elegendő lehetett volna egy efféle kisebb, kevésbé kiépített regionális centrum feltérképezésére, megismerésére. Ahogy ugyanennyi idő alatt Székesfehérvárt részletesen le tudta írni, úgy erre itt is sor kerülhetett volna. Érdekes, hogy az 1665. évi utazás során számos település esetében találkozunk hasonlóan gyenge minőségű jellemzésekkel, például a Szolnokhoz sok tekintetben hasonló Szeged vagy a jóval gazdagabb Bács esetében is. A jelenség magyarázatát pillanatnyilag nem ismerem, talán utazónknak nem volt kedve jegyzeteket készíteni.

Evlia egyetlen épületet említ meg, az uralkodói dzsámit (*Hünkár dzsámii*). Azonban még az erről szóló információ is hiányos: utazónk mindenhol igyekezett megadni, hogy melyik uralkodóról is van szó, s ez a dzsámik esetében valóban lényeges kérdés. Itt azonban egyrészt valószínűleg nem volt konkrét információja, és kitalálni sem tudta a megoldást, hiszen két foglalásról is megemlékezett: a Szülejmán és a III. Mehmed koriról. Azzal pedig tisztában volt, hogy ilyen esetekben két megoldás is lehetséges: a kiesett időszak ellenére az uralkodói dzsámi az első hódító nevét viseli, így tulajdonképpen „restaurálják” azt a második hódítás után, vagy éppen ellenkezőleg: a második foglalás idején regnáló szultán a saját nevére hoz létre egy teljesen új intézményt (ami persze fizikailag lehet az előzővel azonos épületben). Evlia tehát csak annyit rögzít, hogy volt uralkodói dzsámi a várban, ami önmagában nem nagy meglepetés: minden komolyabb helyen létezett ilyen.²⁷ Az a tény azonban, hogy éppen ez az egyetlen megnevezett vallási épület, ráadásul mint jelentős, kupolás, minaretos imahely lett jellemezve, sokatmondó: eddigi ismereteink szerint a szolnoki vár dzsámija a legnagyobb hódoltsági imahelyek közé tartozott. A minaret említését még csak tekinthetnénk egyszerű toposznak – jöllehet Evlia ezzel sem szokott visszaélni –, a kupola létének feljegyzése mindenképpen figyelmet érdemel: a hódoltság sok száz dzsámija között csak kb. minden tizedik büszkélkedhetett efféle fedéssel, ami így komoly presztízst jelentett. Az oszmán szemlélő a kupolás-minaretos dzsámikat érezte igazán műves, nagyformátumú épületeknek, ezeket tekintette az oszmán világ szimbólumainak. Evlia pedig egyáltalán nem

²⁶ Sudár Balázs, Evlia cselebi diáriuma és az 1664. évi török hadjárat. In: „*Hír a dicső tettek ragyogása.*” *Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből.* Szerk. Varga Szabolcs. Szigetvár, 2012, 103–120.

²⁷ A kérdésről: Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Budapest, 2014, 62–66, 81.

tódít ilyen tekintetben, valójában alig néhány tucat esetben említ kupolákat.²⁸ Rövid jellemzése tehát találó és egyben igen fontos is. A dzsámi ábrázolásai ismertek, alapozását pedig régészeti kutatások mutatták ki.²⁹

A városleírás tehát rendkívül szegényes, értékelhető részletei mégis egyértelműen mutatják, hogy Evlia látta a várost. Vajon a kevés lejegyzett konkrétum utazónk „lustaságának” róható-e fel? Mit tudhatunk még a hódoltságkori Szolnokról? Nagyon keveset. A meghatározó épületek közül mindössze Bektas pasa dzsámiját említhetjük, amelynek egykori létét több forrás is megerősíti. Ez az imahely azonban sok mindent elárul. Bektas a 16–17. század fordulójának feltörekvő helyi vezetője volt, aki a térség legmagasabb pozícióját, a budai pasaságot is elnyerte.³⁰ Még érdekesebb, hogy rokonságában is több jeles hódoltsági vezető volt: apja nagy valószínűséggel Aranid Mahmúd béggel azonosítható, és a klánhoz tartozott a híres-hírhedt Sehszüvár bég is.³¹ Ráadásul mindketten erősen kötődtek Szolnokhoz, ami érthetővé teszi Bektas dzsámialapítását. Lényegében egy helyi, hódoltsági klán helyezkedésének a képe rajzolódik ki előttünk: a befészkelődő Mahmúd fia már komoly alapítványt hoz létre. A dzsámi nem csupán egyszerű imahely, hanem egy család szellemi központja, az eltartására létrehozott alapítvány pedig a térség fontos gazdasági szereplője lehetett.

Sokat mondó az a tény is, hogy más magánalapítványról nem hallunk. Bizonyára voltak ilyenek, de nem kétséges, hogy a legjelentősebbnek Bektasét kell tartanunk. Ez pedig egy jellegzetes hódoltsági oszmán városfejlődési modellt idéz: kisebb városias településekre egy-egy család tette rá a kezét, s határozta meg annak életét hosszú távra. Ilyen volt Gyulán Ali bég, Csanádon Gázi Kücsük Báli bég alapítványa. Általában ezen családok a hódítás idején szoktak megjelenni, furcsa, hogy Szolnokon nem így történt. Mindenesetre az Aranidok megjelenése fellendülést hozott, ígéretes jövővel kecsegtetve Szolnokot. Mindez azonban torzóban maradt: a fényes karriert befutó Bektas váratlanul elhunyt, budai pasaként vágták le az esztergomi hajdúk 1605 májusában. Nem tudjuk, hogy voltak-e gyermekei, de a nagy pártfogó kiesése mindenképpen megpantotta a város fejlődését is.

Nagy kár, hogy Evlia leírása hiányos, így nem tudjuk, hogy Szolnok későbbi urai hagytak-e maradandó nyomokat maguk után, a leírás azt sejteti, hogy nem. A kérdés már csak azért is érdekes, mert volt még olyan szereplő, aki láthatólag ragaszkodott a településhez: például Muharrem bég, majd pasa, aki az 1620-as, 30-as években komoly szerepet játszott a térség történetében előbb Bethlen

²⁸ Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 106–109.

²⁹ A dzsámi történetéről: Bana–Kómár–Kertész–Sudár, *i. m.*

³⁰ Bektasról: Gévay Antal, *A budai pasák*. Bécs, 1841, 23. Tomkó; Viktor, Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története. II. *Zounek* 20 (2005) 9–60.

³¹ Az Aranidokról: Dávid Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005, 307–308.

Gáborhoz fűződő kapcsolatai, később pedig erdélyi tapasztalatai, ismeretségei révén. Ő vajon nem gondolt alapítványok létrehozására? Egyelőre nem tudjuk.

Mindent egybevetve Evlia leírásából egy még a hódoltsági viszonyok közepe is szerény szandzsák-székhely képe bontakozik ki, ahol nem tolongtak a jelentős alapítók, s ennek megfelelően nem voltak feljegyzésre alkalmas épületek sem. (Legnevezetesebb építményének kétségtelenül a Tisza-híd számított.) Mindez persze korántsem olyan negatív, mint első pillantásra tűnik: Szolnok így is a hódoltság körülbelül félszáz, muszlim lakossággal bíró városias települése közé tartozott,³² s a rangsor első felében foglalt helyet. Az egri tartományon belül Eger, Bács és Zombor után Szegeddel és Hatvannal együtt a második vonalat alkotta. A muszlim városhálózatnak fontos eleme volt tehát, még ha ez kulturálisan és építészetiileg nem is nyilvánult meg túlságosan látványosan.

FÜGGELÉK

Evlia cselebi leírása Szolnokról³³

Reggel azután pedig 150 jól felfegyverzett, szekeres puskás kísérett magam mellé véve, innen [Hatvanból] délkelet felé haladva a végtelen pusztán át (---)³⁴ óra alatt virágzó és tetszetős falvakon haladtam át.

A biztonság házának, azaz Szolnok várának a leírása

Magyar nyelven azt jelenti, hogy (---), de a végvidéki hitharcosok száján Szomlulknak hangzik, azaz Szomunluktól eltorzítva Szomlukot vagy Szonlokot mondanak. Való igaz, hogy a [föld] lakott negyedén³⁵ cipó³⁶ nevezetű fehér cipókenyeréhez [hasonló] nincsen.³⁷

Építtetője, Öreg László király Közép-Magyarországgal szemben, magyar földön emeltette ezt a várat. Azután az erdélyi magyarok kezére került. Azután a kurusz³⁸ magyarok birtokába jutott.

³² A kérdésre: Sudár, *Dzsámik és mecsetek*, 72–76.

³³ Evliyâ, VII, 135–136.

³⁴ A jelzés az Evlia cselebi által üresen hagyott részeket jelöli.

³⁵ A muszlim kozmológia szerint a Föld háromnegyedét víz borítja, s így csak egynegyede szárazföld. A „föld lakott negyede” kifejezés tehát a szárazföldekre értendő, s átvitt értelemben az egész világot jelenti.

³⁶ A szövegben a magyar cipó szó szerepel *szipo* alakban. Vö. Evliyâ, VII, 71.

³⁷ Evlia etimológiája a török *szomun* 'cipó' szóra megy vissza. A *szomunluk* annyit tesz mint 'cipós, cipós hely'.

³⁸ A török szó minden bizonnyal a kurucokat rejti.

Azután a 959. évben³⁹ Ahmed pasa másodvezír Szülejmán szultán parancsából Temesvár várát elfoglalta, majd Eger várának meghódítására ment. [Közben] valamivel korábban a budai vezír, Hádím Ali pasa Szolnok eme várát körülfogta és az ostromsáncokba vonult.⁴⁰ A várban lévő pokolra való ostromlott hitetlenek már éppen azon voltak, hogy kegyelmet kérjenek, amikor meglátták, hogy Ahmed pasa főszerdár (*szerdár-i azam*)⁴¹ megszámlálhatatlan seregével [Ali pasa] segítségére jön.⁴² Egy éjjel az összes hitetlen otthagya a várat, s ki a Tisza vizén, ki a szárazföldön menekült valamerre. Amikor a győzelemszerző sereg megtudta ezt, a hitetlenek nyomába eredt; sok ezer hitlent a kardok fogával morzsoltak össze, a vár kapitányát pedig hadizenekarával egyetemben elfogták.⁴³ Szolnok várát ily módon elfoglalták, s a jó hírt megküldték Szülejmán szultánnak.

Azután a 986. évben⁴⁴ Közép-Magyarország uralkodója (*hákim*), a sánta Palatínusz király nagyapja szerezte meg, még jobban kiépítette, [majd] az 1005. évben⁴⁵ III. Mehmed szultán kán foglalta el, (---) pasa keze által.⁴⁶

Amikor a porba sújtott hitetlenek meghallották, hogy a Dzsemsídhez hasonlatos⁴⁷ padisah tenger sokaságú sereggel személyesen indul az egri hitharcra, tudván, hogy nem képesek a muszlim hadaknak ellenállni, a várat hitlevéllel feladták, s a biztonság földjén biztonságot találva elvonultak. A várba a muszlim sereg épségben bevonult, a padisahnak a hódítás jó hírével együtt a vár kulcsait is elküldték. Később, Eger elfoglalása után uralkodói parancssal az egri vilájetben szandzsákbégi székhelyként írták össze.⁴⁸ Jelenleg a szolnoki bégnek a padisah részéről 400.000 akces birodalmi ház-birtoka van. Összesen 9 ziámet-birtoka, 300 tímár-birtokosa, alajbégje, cseribasija és jüzbasija van.⁴⁹

³⁹ 1551. december 29.–1552. december 17.

⁴⁰ Hádím Ali a rendszeres ostromot augusztus 24–25-én kezdte meg.

⁴¹ A hadjáratot török részről hárman vezették: Kara Ahmed pasa másodvezír, Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég és Hádím Ali budai beglerbég. A seregtestek részben külön működtek, ezért vezetőik éppen tekinthetők szerdároknak ('hadjárat vezető, főhadparancsnok'). Az egész hadjárat vezetője – főszerdárja – tényleg Ahmed pasa volt.

⁴² Ahmed szeptember 2-án ért a vár alá.

⁴³ Szolnok szeptember 4-én került török kézre, miután a védők jelentős része valóban megszökött. A menekülők egy része tényleg a Tiszán át menekült.

⁴⁴ 1578. március 10.–1579. február 27.

⁴⁵ 1596. augusztus 25.–1597. augusztus 13.

⁴⁶ A történet egyértelműen fikció.

⁴⁷ Dzsemsíd: mitikus perzsa uralkodó.

⁴⁸ Eger elfoglalása után Szolnokot valóban az egri vilájethez csatolták, addig Budához tartozott.

⁴⁹ Ziámet: általában 20.000–100.000, de esetenként több százezer akces jövedelmet hozó szolgálati birtok. Tímár: 3000–20.000 akces jövedelmet hozó szolgálati birtok. Alajbég, másképpen míralaj: a szandzsák javadalombirtokosainak vezetője, katonai szempontból a szandzsákbég helyettese. Cseribasi, másképpen szeraszker: a javadalombirtokos sereg tisztje. Jüzbasi, avagy szermije: „százados”, a martalócok agájának helyettese.

Ennek a livának⁵⁰ az uralkodói törvénynek megfelelően hadjárat idején a vértesekkel⁵¹ és a pasa⁵² katonáival együtt összesen 3000 katonája van. Kethüdájერი⁵³ nincs, van viszont kapukulu szerdárja,⁵⁴ a budai és az egri janicsároknak szerdárja,⁵⁵ a várnak van kapitánya és 500 várvédő katonája. Van itt sejhülszlám,⁵⁶ nakibü'l-esráf,⁵⁷ 150 akce [napi] jövedelemmel bíró kádi,⁵⁸ szandzsákbég, vojvoda, piaci illetékbeszedő, vám-szedő, építész, vámfelügyelő, fejadó-biztos és más előkelő és jeles agák.

A szolnoki vár alakjának leírása

A Tisza partján egy lapos, füves mezőn négyszögletes, tömésfalakkal kerített, példaszzerűen erős vár. Rakparti tömésfal éppen 15 lépés⁵⁹ széles. Alakja délkeletről⁶⁰ keletre hosszúkas, keleti oldalát a Tisza mossa, nyugati oldalán pedig a Hatvanból jövő Zagyva folyik. A szárazföld felőli árokban és a város várának árkában a Zagyva folyik, s a Tiszába ömlik.

A vár négy oldalán négy nagy bástya és három erős kapu van. Az egyik nyugatra, a város felé nyíló nagy kapu. A másik a keleti oldalon a kertekre (*bosztán*) tárul, a harmadik pedig a révkapu. A város és a vár árka között folyó Tisza fölött egy fahíd van, a Váradról és Gyula felől jövő emberek e hídon kelnek át.

És a várban az uralkodói dzsámi (*Hünkár dzsámii*) egy kőből épült minarettel ellátott, mives kupolájú dzsámi. (---) (---) (---)

⁵⁰ Livá vagy szandzsák ('zászló'): a vilájetnek alárendelt katonai-közigazgatási egység.

⁵¹ Vértés (dzsebelü): a ziámet- és tímáirtokosok által – a birtok jövedelmének nagysága szerint – kötelezően kiállított lovas katona.

⁵² Bár Szolnok szandzsákbégi székhely volt, a 17. században gyakran pasák kormányozták. (Esetleg csak arpalikként élvezték jövedelmeit.)

⁵³ Kethüdájერი: a tartományi szolgálatra rendelt udvari lovasok helyi rangidős tisztje.

⁵⁴ Kapukulu szerdár: a tartományi szolgálatra vezényelt janicsárok helyi parancsnoka.

⁵⁵ A *kapukulu* ('a Porta szolgálója') a portáról kivezényelt csapatok jelzője. A budai és az egri janicsárok kifejezés szintén ezeket a csapatokat jelenti: a központi alakulatokat a tartományi székhelyekbe vezényelték, ahonnan esetleg tovább osztották őket. Levéltári forrásaink a 17. századból nem szólnak portai alakulatokról Szolnokon. (Hegyi Klára, *A török hódoltság várjai és várkatonasága*. Budapest, 2007, III, 1526–1529.)

⁵⁶ Sejhülszlám: a muszlim vallási értelmiség legtekintélyesebb tagja, aki a fővárosban székel, s bár ítéleteket nem hozhat, vallási kérdésekben véleményt formálhat. Evlia feltehetőleg valamegyik helyi előkelőt illeti e címmel – nem csak Szolnokon –, de hogy pontosan kit, azt nem tudjuk.

⁵⁷ *Nakibü'l-esráf*: a muszlim világban nagy tiszteletnek örvendtek és különféle előjoggal bírtak Mohamed próféta vér szerinti leszármazottai, akiket serífeeknek vagy szejjideknek neveztek. Az ő nyilvántartásukra és ügyeik intézésére külön hivatalt állítottak fel, melynek élén a nakibü'l-esráf állt. Helyettesei a birodalom számos pontján tevékenykedtek, a hódoltságban is több helyen.

⁵⁸ Kádi: bíró, aki azonban nemcsak jogi feladatokat látott el, hanem lényegében a terület polgári igazgatásáért felelt.

⁵⁹ Török hossz mérték (*adim*). Ez esetben feltehetőleg valóban lépést kell értenünk alatta, mivel Evlia, ha ideje engedte, valóban végigjárta a falakat, és megszámolta a lépéseket.

⁶⁰ A kible a mekkai Kába szentély felé eső irányt jelöli, amely Magyarországról megközelítőleg délkeletre található, de gyakorta a déli irányt is így nevezik.

(---) darab deszkaszindellyel fedett, [jól] megépített, pompás és tökéletes, régi stílusú,⁶¹ emeletes, kőből emelt palota van. Mivel a vár belseje szűkös, a házak körül nincsenek szőlők és kertek.

Szolnok városa formájának dicsérete

A vár nyugati oldalán, a hídon túl a város elnyújtott négyszög formájú szépséges város. Északi részén és keleti oldalán mély árok van, amelyben a Zagyva folyik. Ám a tiszai oldalon és a várhoz vezető részen nincs városfal. A városnak összesen öt darab bástyája van.⁶² Van egy a hatvani vár felé [néző] nagy kapuja és egy gyalogkapuja. Van benne összesen (---) darab bolt, összesen (---) darab medresze [főiskola], összesen (---) darab derviskolostor és összesen (---) darab dzsámi az igazhívőknek. Először is a (---) dzsámi (---), majd a (---) (---) [dzsámi], és összesen (---) darab iskola a gyerekeknek. És összesen (---) darab szívmengető gőzfürdő. És összesen (---) darab karavánszeráj a kereskedőknek. Csorgókútjai azonban nincsenek, mindenki a Tisza és a Zagyva folyóból iszik.

A Tisza folyó a város keleti és északi részén [folyik]. Közép-Magyarország és Lengyelország között, a Szicsan Szamur hegyeiben⁶³ két folyó ered. [Az egyik] a Turla,⁶⁴ amely kelet felé folyik a lengyel és a morva⁶⁵ tartományokban, érinti Hotin és Bender várát, majd Akkerman vára alatt a Fekete-tengerbe ömlik. És az említett Szicsan Szamur hegy nyugati oldalánál eredő Tisza, amely a lengyel tartományokat, Erdélyországot és Közép-Magyarországban Huszt várát, valamint 200 várát érintve az Oszmán Birodalom végvidékén, az egri vilájetben Solnok várát, Szeged várát és még számos várát érintve, Titel várának a tövében a Dunába ömlik. Olyan nagy folyó, hogy rajta sószállító hajók és dunai hajók [is] járnak.

És ez a vár egy lapos pusztaságon, két nagy folyó partján helyezkedik el, a városon kívül, az akasztófa tájékán⁶⁶ jól termő kertek, szőlők és bekerített veteményeskertek díszítik a világot. A vár mellett van egy Szigeti szőlőskert nevű, sétálásra és pihenésre való hely, melynek négy oldalát a Zagyva és a Tisza folyó öleli körül. Irem kertjét⁶⁷ megjelenítő, Ridván⁶⁸ mezejének ligetes mennyországát [idéző] sétahely. Itt vannak a vértanúk temetői is.

⁶¹ *Tarz-i kadim* (régi stílusú): Evlia e kifejezéssel jelöli azokat az épületeket, amelyek nem oszmán stílusban épültek.

⁶² A 16. század végén keletkezett metszeteken (Dillich, Hoefnagel) valóban öt bástya szerepel. A 17. század végi ábrázolások azonban nem tüntetik fel ezeket.

⁶³ A Kárpátok egyik török neve.

⁶⁴ A Dnyeszter török neve.

⁶⁵ Az eredetiben Morava, s minden bizonnyal Moldvát vagy Moldáviát jelenti.

⁶⁶ Hoefnagel metszetén az akasztófa a várostól északnyugatra, a Zagyva közelében látható. Körülötte valóban kertek terültek el. Vö. Kertész *i. m.*

⁶⁷ A muszlim mitológiában a Paradicsom földi mása.

⁶⁸ A muszlim mitológiában a Mennyország kapuóré.

Innen egy hídon átmenve a Zagyva tulsó felén számtalan szőlő, kert és veteményes van. Itt is van vértanú-temető, amely a szív birtokosainak [azaz a misztikusoknak] a zarándokhelye.

E város vizének és levegőjének kellemes volta miatt ifjait és leányait az egész világ dícséri. Egész népe bosnyák hitharcos. Főleg kereskedelemmel foglalkozó, a [próféta] népéből való jólelkű, kedves, hibátlan, ájtatos és istenfélő társaság. Sokan közülük hitharcosok Allah útján. Szerbül, bolgárul, poturul,⁶⁹ latinul és magyarul beszélnek, mert tartományuk magyar föld.

Itt három napig beszélgetésbe merülve a vár védőit megszemléltem. Nekem, szegénynek, „lábpenzként” 200 gurust,⁷⁰ egy lovat, egy magyar szolgát és 200 állig felfegyverzett kísérőt adtak, azután minden baráttól búcsút véve déli irányba egy puszta mezőségen keresztül [...] [Csongrádra mentünk].

⁶⁹ Potur: általában a bosnyákok elnevezése. A nyelv a szlávval kevert török.

⁷⁰ „Lábpenz” (*üdsret-i kadem*): megbízási, közvetítői díj. Gurus: a német Groschenből származó elnevezés a nagyméretű ezüst- vagy aranypenzerekre.